

Stoacı Felsefe ve Modernite Arasında Düşünsel Bağlar*

The Intellectual Ties Between Stoic Philosophy and Modernity

Funda ÇOBAN¹

Öz

Modernite, kendinden önceki Hristiyan kozmolojisi ve ilk çağ uygarlıkları dikkate alındığında kendine has ilkeler ve değerler silsilesi üzerinde yükselen ayrı bir dünya tasavvuru kurar. Burada özellikle rasyonalite, ilerleme, bilimsellik, deneycilik gibi epistemolojik bağların siyasal ve sosyal dünyaya izdüşümleri olarak bireycilik, doğal hukuk, insan hakları gibi nosyonlar ön plana çıkar. Ne var ki, dünya tarihindeki her dönüşüm kendinden önceki düşünsel ekollerden izler taşır. Bu anlamda, Antik Yunan'ın bütünsel dünya tasavvurunun çözülmesini takiben ortaya çıkan Helenizm bu izlerden bazılarını tartışabileceğimiz bir model olarak durur. Helenizm içinde Stoacılık ise, Helenistik dönem ile bunun Romalı uzantılarında önemli bir düşünce ekolü olarak yer alır. Nitekim Stoacılık ile modernite arasında kimi bağlar bulmak mümkündür.

Bu perspektiften çalışma modernite ile Stoacılık arasında epistemolojik ve sosyo-politik ilişkilerin var olduğu savıyla, bu ikisi arasındaki ilişkileri açıklamaktadır. Bu bağlamda karşılaştırmalı bir okumayla bir yandan Stoacılığı ele almakta, bir yandan da öne sürülen ilişkileri tespit etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Stoacılık, Helenizm, Zenon, Modernite

Abstract

Modernity establishes a distinct world view that rises above its unique set of principles and values, given its predecessor Christian cosmology and early civilizations. Here, especially notions such as individualism, natural law, and human rights come to the fore as projections of epistemological ties such as rationality, progress, scientific approach and empiricism to the political and social world. However, every transformation in world history has traces from previous intellectual paths. In this sense, Hellenism, which emerged following the dissolution of the holistic world view of Ancient Greece, remains a model that we can discuss some of these traces. Stoicism is an important school of thought in that Hellenistic tradition including its Roman extensions. Indeed, it is possible to find some links between Stoicism and modernity.

The study from this perspective explains the relationship between the two, with the argument that there are epistemological and socio-political relations between modernity and Stoicism. In this context, with a comparative reading, the article deals with Stoicism, on the one hand, and identifies the proposed relationships on the other.

Keywords: Stoism, Hellenism, Zenon, Modernity

1. GİRİŞ

İnsanların ve toplumların dünyayı algılama ve anlama biçimleri, içine doğdukları sosyal, siyasal ve kültürel ortamlarla biçimlenir. Bu anlamıyla Avrupa özelinde coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform ile şekillenmeye başlayan, daha sonra Descartes'ın kartezyen düalizmi ve Bacon'ın ampirik metodolojisi ile şekillenen ve en nihayetinde Aydınlanma ile doruğuna ulaşan modernite, deyim yerindeyse önce Avrupa tarihini daha sonra da dünya tarihini öncesi ve sonrası olarak okumayı gerekli kılmış

egemen bir söylemsel niteliğe bürünmüştür. Bu bağlamda modernite, Tanrı'yı merkeze alan bir dünya tasavvuru olarak Orta Çağ Kilise düşünümünün zayıflayıp ortadan kalkmasına sebep olan bilimsel ve teknik gelişmeler paralelinde yalnızca felsefi bir kırılışı değil toplumsal ve politik bir dönüşümü de tetiklemiştir.

Ne var ki, modernitenin kendine has dünya tasavvuru boşlukta doğmamıştır. Modernite, her ne kadar yepyeni bir insan, zaman ve mekân anlayışı geliştirse de kendinden önceki düşünce ekollerinin izlerini taşımaktadır. Diğer bir

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed. / Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* Bu makale, Aksaray Üniversitesi, İİBF, Felsefe Toplantıları adlı etkinliğin 17. oturumunda (Şubat, 2015) "Helenizm ile Modernite Arasındaki Bağlar Üzerine Bir Deneme" başlığı adı altında genel hatlarıyla sunulmuştur.

¹ Funda ÇOBAN

ORCID ID: 0000-0001-5852-9386

Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İzmir, Türkiye, funda.coban@idu.edu.tr
Assoc. Prof. Dr., İzmir Demokrasi University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, International Relations Department, İzmir, Turkey, funda.coban@idu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received : 14.07.2020

Kabul Tarihi/Accepted : 13.08.2020

Çevrimiçi Yayın/Published : 17.08.2020

Makale Atf Önerisi /Citation (APA):

Çoban, F. (2020). Stoacı Felsefe ve Modernite Arasında Düşünsel Bağlar. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 98-109.

ifadeyle modernite geçmişin fikri mirasıyla kuvvetli bağlara sahiptir. Bu anlamıyla modern paradigmayı pek çok yönden Stoacı düşünümle ilişkilendirmek mümkündür.

İşte bu çalışma, kent devletinin sona erdiği M.Ö. 323 yılıyla Helenistik çağın son büyük imparatorluğu İskender'in imparatorluğunun Roma topraklarına katıldığı M.Ö. 30 yılı arasındaki döneme (Cevizci, 1998, s.410) damgasını vuran Stoa felsefesi ile modernite arasındaki bağları incelemek, daha açık bir ifadeyle modernitedeki Stoacı düşünsel kökleri tespit etmek amacıyla hareket etmektedir.

Bu bağlamda çalışma üç ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde Yunan kent devletlerinin yıkılışından Roma İmparatorluğu'nun kuruluşuna dek geçen süre tarihsel-siyasal konjonktür içinde tanıtılarak, Stoacı felsefeye kaynaklık eden arka plan sunulacaktır. Sözü edilen bu arka plan, aynı zamanda Helenistik felsefenin temel ilkelerinin genel hatlarıyla ortaya konulduğu bir içeriği de kapsamaktadır. İkinci bölümde Helenizme damgasını vurmuş üç felsefi geleneğin biri olan Stoacılık -diğerleri Epikürosçuluk ve Skeptikler'dir- bu geleneklerin öncülüğünü yapan düşünürlerin fikirleri çerçevesinde tanıtılacaktır. Üçüncü ve son bölümde ise ilk iki bölümde ortaya konulan bilgilerden yararlanılarak, bu bilgilerden doğan pratiklerin moderniteyle ilişkisi tartışılacaktır.

2. HELENİSTİK FELSEFENİN ANA HATLARI²

Helenistik düşünce, Antik Yunan'ın -özellikle Atina'nın- içe kapalı ve kendine has yönetim tarzının (polis) ve düşünme kültürünün dağılmaya yüz tuttuğu ve *polisin* iç-dış sorunlar nedeniyle, diğer *polislerle* daha yoğun iletişime geçtiği bir dönemde doğmuştur. Özellikle M.Ö. 339'da Makedonya Kralı II. Philippos önderliğindeki orduların Yunan ordularını yenmesiyle birlikte, *polisler* bağımsızlıklarını ve otonomluklarını yitirmişlerdir. Bu durumun tersten bir sonucu olarak da mevcut *polisler* arasında kültürel etkileşim artmıştır. Söz konusu kültürel etkileşim ile Yunanlılar, doğuların barbar ve kendilerinden farklı olduğu düşüncesinden kopmaya başlamıştır. *Polisin* kendine dair sorunları çözmemesi ve dışarıdan bir müdahale sonucu otonomluğunu yitirmesi, o döneme kadar ortaya konulan felsefi yaklaşımların gözden geçirilmesine ve yeni yaklaşımların gelişmesine ön ayak olmuştur. Özellikle Platon ve Aristoteles'in *polisi* eleştirmelerine rağmen çözümü onun içinde arayan ve dışa kapalı düşünüş sistemleri, artık geçerliliğini yitirmeye başlamıştır. Polisin kendine yeterli bir birim olma özelliğini yavaş yavaş kaybetmeye başlaması, felsefi düşüncede

polis merkezli yaklaşımların terk edilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Aristoteles'in oligarşinin ve demokrasinin karması olarak ortaya koyduğu *politeiayı*, *polisi* merkeze alacak istikrarlı bir rejim tesis etmenin son büyük hamlesi olarak okumak mümkündür.

Nitekim ifade edildiği üzere Helenistik dönemi karakterize eden, birlik ve uyum değil, dağılma ve çözülmüzdür. Bu dağılma ve çözülme koşullayan, Büyük İskender'in doğunun ve batının halklarını büyük bir imparatorluğun çatısı altında politik ve kültürel olarak sentezleme gayretidir. Zira yayılmacı faaliyetin tüm farklılıkları ortak bir noktada buluşturma hedefi, bir yandan yerel aidiyetlerin altını oymuş, bir yandan da Antik Yunan'da oldukça güçlü bir nosyon olan yurttaşlık bağının zayıflamasına sebep olmuştur. Diğer bir ifadeyle İskender'in geniş imparatorluğunun batı kıyılarında yaşayanlar için artık *Ortak İyi* prensibi çerçevesinde toplanılacak bir siyasal yaşam olmadığı gibi, kişilerin karar alma süreçlerine bizzat katılarak politikanın somutluğunu hissedecekleri bir politik alan da kalmamıştır. Neticede bu durum, imparatorluk sınırları içinde yaşayanların kendilerini bir bütünün parçası olarak konumlandıramamaları, hatta artık tikel olarak var oldukları düşüncesini içselleştirmelerine sebep olmuştur. Böylelikle kişiler artık neredeyse yalnız, tek ve kendine yeter bir benlik kompozisyonunun yörüngesinde imparatorluğun dünya vatandaşlığı şemsiyesi altında soyut bir politik aidiyetin yeni ufkunu deneyimlemeye başlamışlardır. Bu ufukta eskinin aksine toplumsal değil kişisel mutluluk, kendini ortak bir payda için adama yerine dinginlik ve huzur yeni değerler kümesini meydana getirmiştir. Kuşkusuz bu durumu, yıllarca süren savaş ve istikrarsızlık döneminin verdiği güvensizlik duygusu ile bağlantılandırmak mümkündür. Diğer bir ifadeyle yeni değerler demetinin ortaya çıkması, siyasal dönüşümün sert yüzünde insanların karşı karşıya kaldığı yıkımlarla da ilintilidir. Bu noktada Antik Yunan mirası üzerine yükselen bu "yeni insan" için güven, dinginlik ve kabullenme hemen her şey olacaktır. Oysa bu ihtiyaç ve arzular Helenistik dönemin insanlarını adeta arafta bırakır. Zira bir yandan deyim yerindeyse kendi kabuğuna çekilmekle büyük bir imparatorluğun yurttaşı olmak arasında yaşanan bölünme özel isteklerle genelin talepleri arasında kendini var etmeye çalışan bir kategoriye yaratır. Çok sonradan -13. yüzyılda- bu kategoriye *birey* denecektir.³

Bu bağlamda Helenistik dönemin insanı bir yandan kendi hayatını düzenlemek, bir yandan da o döneme dek olmadığı şekilde başka insanlarla ve kültürlerle etkileşim içinde yaşamak göreviyle baş başa kalmıştır. İşte bu iki görevin

² Helenizm'e ilişkin bilgiler şu eserlerden derlenmiştir; bölüm içinde tekrar atır yapılmayacaktır: (Sabine, 1966); (Gökberk, 1996); (Russell, 1996); (Skirbekk ve Gilje, 2006); (Ağaoğulları, 2006); (Brun, 2006).

³ *Birey (individual)*, *indivision* köküyle bağıntısı içinde ayrıştırılmaz bir bütünü

ifade etmesine rağmen zamanla kendini diğerlerinden farklılaştırarak (*distinct*) bir kendinlik kazanmış tikel aktörü ifade eder (Eagleton, 2016, s.68).

bağdaştırılıp yerine getirilmesinde, Stoacılığın sunduğu reçetelerin oldukça anlamlı olduğu söylenebilir. Zira hem yetkin yaşamı hem kardeşçe bir arada var olabilmeyi kendi düsturu haline getirmiş Stoacılık dönemin egemen ideolojisiyle çatışmadan var olabilmenin uygun bir yolunu bulmuştur. Nitekim ileride detaylandırılacağı üzere Stoacılığın yazgıcılığı itaati ve evrensel hukuk düşüncesini senkretik bir şekilde uzlaştırmayı başarabilmiştir. Üstelik bunu yaparken de oldukça ampirist, duyu algılarından gelen izlenimlere paye veren bir epistemolojik yol izlemişlerdir. Ne var ki Stoacıların ampirizmi bile aynı amaca, doğa ile insanın uyumuna hizmet ettiği noktada siyasal düzenle uyum içinde bir arada varoluşun felsefi temellerini atmaktadır. Üstelik bu uyum, iradenin eğitimi ve adeta dinsel bir öğreti ile pekiştirilirken hakikatin aynı şeyin farklı yüzlerinden başka bir şey olmadığı yönündeki fikriyat çeşitlilikleri çizgisel bir öğreti içine sıkıştırmıştır.⁴ Diğer bir ifadeyle artık Antik dönemin evrenselleşen yereli, yerelleşen evrensel ikame olmuştur. Tam bu noktada, bu çalışmanın iddiası mahiyetinde, Stoacılığın modernitenin öncüllerini içinde taşıdığı gündeme gelir; fakat bu iddiayı temellendirmeden önce arkaplan bilgisi olarak Stoa düşünürlerine biraz daha yakından bakmak gerekir.

3. STOA FELSEFESİ

Stoa felsefesi M.Ö. III. yüzyılda Kıbrıslı Zenon tarafından kurulan ve neredeyse beş asır boyunca Yunan ve Roma dünyasında bir düşünme biçimi olarak kabul görmüş, etkin bir felsefi gelenek olarak yüzyıllar boyunca canlı ve dinamik kalmayı başarabilmiş düşünceler silsilesini ifade eder. Öğretinin bu uzun değişim ve gelişim seyri nedeniyle Stoacı gelenek üç ana döneme ayrılmaktadır (Brun, 2006, s.13). Bunlardan ilki M.Ö. III. yüzyılda etkinlik merkezi Atina olan ve Kıbrıslı Zenon, Kleanthes ve Khrysippos'un yer aldığı Eski Stoa'dır. İkincisi M.Ö. II. yüzyılda öğretinin dogmatiklikten sıyrılarak Latinleşmeye başladığı Orta Stoa'dır. Babilli Diogenes, Tarsuslu Antipater, Rodoslu Panaitios, ve Apameli Poseidonios bu dönemin öne çıkan isimleridir. Üçüncü dönem ise kısmen Cicero, Seneca, Epiktetos, Musonius Rufus ve bir imparator olan Marcus Aurelius gibi Romalı isimleri barındırması bakımından İmparatorluk Stoası olarak adlandırılmaktadır.

3.1 Eski Stoa⁵

Stoacılığın kurucusu Kıbrıslı Zenon adında bir Yunanlı düşünürdür (M.Ö. 336-264). Tüccarlık yapan Zenon,

gemisinin Pire önlerinde batması üzerine Atina'ya gelmiş ve felsefeye ilgilenmeye başlamıştır. Kynik Krates'ten aldığı dersler Zenon'u etkilemiştir. Antisthenes'in kurduğu ve Diogenes ile doruğuna çıkan Kynik öğretisi özetle dünya nimetlerinden ve toplumsal yaşamdan uzak durarak kendine yeter bir yaşam kurma ideali üzerine temellenmekte, erdemli bir yaşamı mümkün kılmak için her türlü istek ve arzudan kişinin kendini uzak tutması gerektiğini öne sürmektedir. Kynik Krates'in öğrencisi Zenon da bu fikirlerden etkilenmiştir. "Gerek düşünceleri, gerek davranışları bakımından katıksız bir Helenistik Çağ bilgisi olan Zenon" (Eyüboğlu, 2002, s.65) aşağıda detayları serimlenecek olan öğretisi ancak kendi okulunu kurup, düşüncelerini aktarmaya başladığında taraftar bulmaya başlamıştır. Stoa kelimesi de Yunanca sütunlu galeri (*portique*) anlamına gelen *stoa* sözcüğünden köken almaktadır; çünkü Zenon derslerini *Poekile* diye anılan sütunlu girişte vermiştir. Eski Stoa'nın diğer önemli düşünürleri Kleanthes ve Kyrsippos ise büyük ölçüde öğretinin kurucusu Zenon'un fikirlerini takip ederek bunları geliştirir. Özellikle Kyrsippos, okulun ikinci kurucusu olarak addedilmekte ve Stoacı mantığa dönük katkılarıyla bilinmektedir (Wiersma, 2004, s.22-23).

Zenon'a göre felsefenin asıl sorunsalı insan mutluluğunun koşullarıdır. Diğer bir ifadeyle Zenon, "İnsan nasıl yaşarsa mutlu olur?" sorusuna cevap aramaktadır. Zenon'un bu soruya yanıtı *erdemli yaşamdır*. Sokratik bir söylem olan *erdemli yaşam* tasavvurunun, Sokrates'in öğrencisinin öğrencisi Krates'ten aldığı derslerle Zenon'da hayat bulması, Stoacılığın büyük ölçülerde bir ahlak felsefesi niteliğinde olduğunun göstergesidir. Gerçekten de Stoacılığın felsefeyi mantık, fizik ve etik olarak üçe ayırarak her birini başlı başına bir disiplin olarak ele almasına rağmen, burada "fizik, felsefenin odak noktasında bulunan ahlaka temel olma işlevini görür; mantık ise, gerek fiziği, gerek ahlakı bilgi yoluyla desteklemeye yarar." (Ağaoğulları, 2006, s.419). Bu çerçevede *erdemli yaşamın ne olduğu* sorusu Stoacılıkta önemli bir gündem teşkil eder. Zenon'un bu soruya yanıtı ise *doğaya uygun yaşamdır* (Laërtius, 1925, s.195). Burada *doğaya uygunluk* ekseninde ahlak, artık fizik ve mantıkla uyumlu hale gelmektedir.

Söz konusu uyumu temellendirmek için öncelikle Zenon'un fizik anlayışına değinmek gerekir. Bu bağlamda öncelikle ilk söylenmesi gereken, Zenon'a göre "var olan her şeyin

⁴ Yine de varlığını ve etkisini oldukça uzun süre devam ettiren Stoacılığın erken dönemlerinin, Roma Stoası etik-politik anlayışına göre "radikal" eğilimleri içerdiğini şerh düşmek gerekir. Örneğin Stoacılığın kurucusu sayılan Zenon'un *Cumhuriyet* isimli eseri kurulu düzene muhalif bir ton taşır. Eserinde Zenon paraya, tapınaklara, mahkemelere, yasalara, heykellere ve okullara karşı çıkarken, evlilik kurumu yerine özgür aşkı ve çocukların eğitiminin kolektif olarak yürütülmesini savunur (Wiersma, 2014, s. 18). Ne var ki sosyo-politik dönüşümler gerçekleşirken öğreti, gitgide mevcut siyasal düzenle uyumlu bir

görünümüne bürünmüştür.

⁵ Eski Stoa'ya ait bilgiler şu kaynaklardan karşılaştırmalı olarak derlenmiştir: (Sabine, 1966); (Birand, 1958); (Zeller, 2001), (Gökberk, 1996), (Ağaoğulları, 2006), (Skirbekk ve Gilje, 2006), (Brun, 2006)

maddi” olduğudur. Bir başka ifadeyle Zenon, ne Platon gibi nesnelere ve idealler dünyası ayrımını, ne de Aristoteles gibi varlık içindeki madde-form birlikteliğini kabul etmektedir. Ona göre madde de, form da bir ve aynı şeydir. Bununla birlikte evreni oluşturan madde sürekli değişim halindedir. Pasif bir yapıda değildir. Canlıdır. Evreni canlı ve etken kılan öge ise, evrenin ruhudur. Bu ruh, bizzat nesnelere içinde bulunan, sürekli değişen, hareket eden, dönüşen bir yapıdadır. Bu dönüşümün özünü ateş oluşturur. Ateş en hassas unsurdur ve tüm şeyi etkisine alma yeteneğine sahiptir. Gerçek ateşten oluşan evren ruhu, evreni bir bütün olarak birleştiren güçtür. Evren ruhu, sonradan tüm canlılarda etkili olan bireysel ruhlara bölünür. Bitki, hayvan ve insanda etkili olan yaşam gücü, gerçekte evren ruhundan kopup ayrılmış olan güçlerdir. Stoacılar evren ruhuna, Herakleitos gibi *logos* adını verirler. Eski Yunancada *Logos*, söz, akıl, düşünme, daha genel anlamda, anlamlı ve tutarlı bir cümle demektir. Bu anlamıyla *Logos’un* bir parçası olmak, aklın bir parçası olmak demektir.

Nitekim Zenon’a göre bir ve bütün olarak evren tutarlı bir cümle, anlamlı bir söz gibi anlam ve tutarlılığa sahiptir. Bu anlam ve tutarlılığın kaynağı akıldır. Akılsa, tüm insanları birleştiren ateş ya da sıcak nefestir (Cevizci, 1998, s.945). Bu ateş, evrenin yeniden ve yeniden türeyişi anlamına gelmektedir. Tüm varlıklar da, ateşin birer görüngüleri olduğundan öncesiz ve sonrasız bir şekilde yeniden ve yeniden dünyaya geleceklerdir. Ateşin evrende sonsuz sayıda görüngüsünün bulunması dünyadaki insanların hiçbirinin bir diğerine benzememesi, dünya üzerinde birbirinin aynı olan hiçbir şeyin bulunmaması sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle her bir varlık ayrı ayrı bir değer taşımaktadır. Zira hepsi düzenin vazgeçilmez ve gerekli birer parçasıdır.

Öte yandan Zenon, tüm evrene egemen olan *Logos* yanında bir de tek tek varlıklara dağılmış olan ve onlarda etkili olan *logoslardan* söz eder. Buna göre, nasıl ki ayrı ayrı canlılarda etkili olan ruh tek bir evren ruhunun parçaları ise, tek tek insanda bulunan akıl da tek bir *tümel aklın* parçasıdır. Aynı şekilde, insan bedeni de evren bedeninin bir parçasıdır. Bu şekilde genelde Stoacılık, özelde ise Zenon, materyalist bir tümtanrıca anlayışa ulaşmış olmaktadır. Nitekim düşünürün evrenin *arkhesi* (ilk neden) olarak ateşi, devamlılığın belirleyicisi olarak ise değişimi/dönüşümü gösterdiği yerde Herakleitos ile yakın bir düşünsel bağ içinde bulunduğu tartışılmaktadır (Schofield, 1991, s.81; Sedley, 1998, s.78-82). Zira Herakleitos’a göre “evren zıtlıkların sona ermeyen hareketle gelişmesi, serpilmesi sonucu *Logos’a / Bir* olana dönüştür ve bizim dünyamız sonsuz canlı ateşten değişimle meydana gelmiştir; bu nedenle çok-şey

görünenler aslında bir-tek-şey’dirler (Kranz, 1994, s.59).

Zenon’da mantık ise aslen bir bilgi sorunudur (Gökberk, 1996, s.103). “Nasıl biliyoruz?” sorusuna Kynik felsefenin etkisiyle “dış etkiler yüzünden ruhta meydana gelen izlenimler yoluyla” (Gökberk, 1996, s.103) yanıtını veren Zenon’da bu tarz bir bilme edimi *phantasia kataleptike* olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir ifade ile *phantasia kataleptike* ya da *katalepsis* objesini kavrayan, elden geldiğince onu tıpkı tıpkısına yansıtan bir tasavvurdur (Gökberk, 1996, s.103). Ne var ki bilgenin erdemi, bilmek olduğuna göre bilge kişi de izlenimlerle yetinmemeli, gerçek bilgiyi (*episteme*) aramalıdır. İşte *katalepsis, doxa* (sani) ile *episteme* arasında yer alan bir bilgi türüdür. Zenon, fizik anlayışı ile uyumlu olarak duyulamayı dışta bulunan tarafından dönüştürülmüş duylara ve ruha sahip olmak olarak tanımlamakta, doğru bilginin ölçüsünü de kendisine yol açanla uyum içinde olmak olarak göstermektedir (Brun, 2006, s.39). Bu uyum da belli ölçülerde bir deneyimciliğin ürünüdür; fakat Stoa deneyimciliği, insan ve doğanın içiçeliği üzerine kurulmuş bir deneyimciliktir. Bu nedenle Stoa’nın bilgi teorisi ve mantığı belirli ölçülerde zamansal önermelere dayanmaktadır. Karşılaştırmalı olarak gidilecek olursa Antiklerin tümellerden yola çıkarak “bütün insanlar ölümlüdür, Sokrates bir insandır, öyleyse Sokrates bir insandır” dediği yerde Stoacılar “bu kadının sütü varsa doğurmuştur” gibi zamansal ilişkileri ön plana çıkaran önermeler kullanmaktadırlar. Bunun nedeni ise Stoacıların zamanı evrensel yaşam dinamiğinin ve uyumunun bir ifadesi olarak görmesidir (Brun, 2006, s.40).

Zenon, fiziksel dünyayı böyle açıkladıktan ve mantıksal açılımlarını gerçekleştirdikten sonra ahlak alanına kolayca bir sıçrama yapabilmektedir. Zira insanın mutlu olmasının koşulunun erdemli yaşamak, erdemli yaşamının şartının doğaya uygun yaşam olarak ifade edilmesi, doğaya uygun yaşamının da evrene hâkim olan akla uygun yaşamak olduğu anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle evrendeki her şey bir düzen içinde bulunuyorsa, olan biten her şey evrensel bir aklın kendini dışavurumuysa bu durumda erdemli bir yaşam için bireysel ve toplumsal yaşamda başımıza gelecek her şeyi tevekkülle karşılamak doğaya uygun yaşamdır. Öte yandan her şeyin *Logos’un* kendini serimlemesinin bir görüngüsü olduğu noktada mutlu olmanın bir diğer fakat buna bağlı şartı korkulardan ve üzüntülerden kendimizi sıyırmamızdır. Zira Zenon’a göre doğada olup biten her şey bir ilkeye göre olmaktadır ve bizi üzen-korkutan şeyler de bu düzenin zorunlu birer parçasıdır. Dolayısıyla aslında doğada ne iyilik, ne de kötülük bulunmaktadır. Bunları iyi ya da kötü gösteren şey, bizim olaylara yüklediğimiz anlamlardır. Bu noktada eğer kendimizi bu anlamlardan soyutlar, başımıza gelen her şeyin evrensel aklın kendini gerçekleştirme anlamına geldiğini

fark edersek üzüleceğimiz ya da korku duyacağımız hiçbir şey kalmayacaktır. Sözgelimi bir yakınımız öldüğünde ölümün ne kadar doğal bir şey olduğunu kendimize hatırlatırsak üzülmemize gerek kalmayacaktır. Aynı nedenle ölümden de korkmamız için hiçbir neden yoktur. Epiküros'un "ben varsam ölüm yok, ölüm varsa ben yokum" dediği yerde Zenon "ölümü mantıksallaştırarak" korkulardan uzaklaşmaktadır. Böylece Stoacı düşünür, kişinin ahlaki özgürlüğe kavuşacağını savunmaktadır. Toplumsal yaşamı reddeden ve erdemi tikel bir yalnızlıkta bulan Kyniklerden bu aşamada ayrılan Zenon, söz konusu ahlaki özgürlüğün kişinin kendini terbiye etmesiyle bağlantılı olduğunu, toplum içinde ya da dışında yaşamının bunun belirleyici ölçütü olmadığını savunmakta ve hatta *bilmenin erdem* olduğu yolundaki Sokratik söyleme katkıda bulunarak *bilmenin eyleme* olduğunu ifade etmektedir. Bu aşamada Eski Stoacıların toplumsal yaşama katılmayı yadırgamadıklarını, münzevi yaşama belirgin bir destek vermediklerini söylemek mümkündür. Bunun da ötesinde Eski Stoa düşünürleri bilge kişilerin bir engel olmadıkça devlete yararlı olacak hizmetlerde bulunmasını salık vermektedir. Ne var ki Zenon'a göre münzevi yaşama sırt çevirmemiş olmak, insanın kendini arzu ve tutkulara bırakabileceği anlamına da gelmemektedir. Diğer bir ifadeyle kişi mutlu olmak istiyorsa, erdemli olmayı bilmelidir. Bunun için de gerçek erdemden başka hiçbir şeyin kendini mutlu etmeyeceğinin ayırımına varmalı, kendini haz ve tutkulardan arındırmalı, şeref, saygınlık, sağlık gibi geçici şeylere karşı ilgisiz (*adiaphoron*) kalmalıdır. Ne var ki Zenon, mutluluk için değerleri olmasa bile doğal varlığımız bakımından bir değer (*axia*) olan, dolayısıyla isteğimizi tetikleyen bazı şeylerin olduğunu da inkâr etmemektedir. Bu noktada insan doğasına uygun ile ona aykırı olanları birbirinden ayırt etmeye girişen Zenon, ilgiler arasında bir hiyerarşi kurmaktadır. Buna göre biricik erdem iyi olandır; ama bunun dışında kalanlar da büsbütün değersiz değildirlere; dolayısıyla bunlara her zaman ilgisiz kalmak yerinde olmaz. Öyle şeyler vardır ki bunlar mutlak iyi içinde yer almasalar bile arzulanabilirler. Çünkü bunlar, erdeme/iyiye katkı sağladıkları için seçilmeye değer (*proēgmenon*) olabilirler. Hayat, sağlık bunun gibi şeylerdir. Zenon, iyiye katkısıyla arzulanır şeylerin de olabileceğini kabul ettiği noktada Kyniklerden bir kez daha ayrı düşmüş olmaktadır.

Stoacı düşünüş mutluluğun koşulu olarak doğaya uygun yaşamı salık verirken, isteklerden kendimizi uzak tutup korkulardan kendimizi arındırmayı öğütlerken evrensel aklın en mükemmel şekilde tezahür ettiğine vurgu yapmaktadır. Bu aşamada akla gelen ilk soru, mükemmel

bir düzenin varsayıldığı bu noktada ne ölçüde insan iradesinden söz edilebileceğidir. Zira evrensel akıl ne olması gerekiyorsa o şekilde hareket ettiğine göre insan iradesinden de söz etmek mümkün görünmemektedir. Bu soruya Stoacı düşünürlerin ortak yanıtı, kişinin kendi dışında gelişen şeylere karşı ilgisiz kalması gerektiğidir. Diğer bir ifadeyle kişi, kendi dışında gelişen olaylardan ne haz almali ne de bunlardan üzüntü duymalıdır. Zira bu sadece evrensel yasaların bir tezahürüdür. Ancak insan, kişisel isteklerini ve eylemlerini belirlerken bir iradeye sahiptir. Örneğin kişi bir unvanı elde etmeyi diler ve bunu elde edemezse üzüntü duyar. Oysa bu unvanı istememek onun elindedir. Bu şekilde insan erdemli, yani doğaya uygun bir yaşamı seçer ya da seçmez. Bu anlamda insanlar ya iyi ya kötüdürler; eylemleri ya ahlaka uygun ya da değildir. Dolayısıyla az ya da çok erdemli olmak gibi bir kategoriden bahsedilemez.

Zenon'un bu fikirlerinin önemli bir sonucu siyasal alanda kendini göstermektedir. Zira her insan *ortak aklın* kendini serimlemesinin bir uzantısı olduğuna göre ve herkesi kuşatan *ortak yasalar* bulunduğu göre bir benzetmeyle, bütün insanların tek bir ulvi imparatorluğun yurttaşı olduğu söylenebilir. *Kosmopolitanizm* olarak isimlendirilen bu fikre göre herkesin kuşatıcı bir yasalar bütünüün emri altında olması, devletleri ve sınırları gereksiz kılmaktadır. Herkes evrensel bir kardeşlik ilkesine göre bir bütünüün parçalarıdır.

3.2 Orta Stoa⁶

M.Ö II. ve I. asırlarda Platon ve Aristoteles felsefelerinin Eski Stoa öğretileri içine eklenmesi nedeniyle bu dönem farklı bir kategoride ele alınmaktadır. Orta Stoa döneminde zikredilen düşünürler kısmen pratik hayatın taleplerini karşılamak, kısmen kendilerini diğer çağdaş okulların öğretilerine uydurmak için Eski Stoa'nın katı dogmatizmini yumuşatmak durumunda kalmışlardır. Orta Stoa'nın başlıca temsilcileri Panaitios ile Poseidonios'tur.

Panaitios (M.Ö. 180-110), Eski Stoa'nın ruhun ölümsüzlüğü, evrenin bir yanma süreci olduğu gibi ana düşünceleri yerine Aristoteles'in evrenin bitimsiz olduğu düşüncesini doğru kabul eder. Eski Stoa'nın idealist özünden belirli ölçülerde vazgeçen Panaitios, hem ruhsal dinginlik ve aldırmaçlık idealini hem de gerçekten bilge olan insanların varlığını reddeder. Onun için ahlak alanı içinde nihai ve en yüksek amaç, bireyin özünün olabildiğince geliştirilip yetkinleştirilmesidir. Bu doğrultuda Stoa öğretilerini pragmatik değerlere sahip Romalılara kılavuz olacak biçimde dönüşüme uğratmış olan Panaitios'a göre, ahlaki ve faydalı olan arasında bir özdeşlik söz konusudur. Öte yandan Panaitios halk dinine saygı duyarak evrensel aklı Yunan tanrılarının en kudretlisi Zeus'la özdeşleştiren ve

⁶ Orta Stoa'ya dair bilgiler, şu eserlerden karşılaştırmalı derlenmiştir: (Birand, 1958); (Sabine, 1966); (Gökberk, 1996); (Ağaoğulları, 2006); (Zeller, 2001);

(Skirbekk ve Gilje, 2006); (Brun, 2006); (Zeller, 2001).

ölümlü olmakla birlikte Zeus'un altında daha başka tanrıların da varlığını kabul eden Eski Stoa öğretisinin (Weber, 1998, s.94) hiyerarşik yapılandırmasına paralel olarak dini şairlerin, filozofların ve devlet adamlarının dini olarak üçe ayırmıştır. Bunlardan ilkini çocukça ve saçma olduğu gerekçesiyle reddetmiş, ikincisini sınırlandırılmamış bir Tanrı fikriyle denkleştirmiş, üçüncüsünü ise insanların denetimi ve eğitimi için zorunlu görmüştür (Weber, 1998, s.94).

Panaitios'a göre insanda ruh ve beden birbirinden ayrılmaz iki ögedir. Ne ruhsuz bedenden, ne de bedensiz ruhtan söz edilebilir. Zira bilgiye ancak duyu organlarından gelen izlenimler sayesinde ulaşılabilir. Bu izlenimler olmadan ne insanlar birbirleri ile anlaşabilir, ne de topluluk hayatını kurabilirler. Öte yandan ruh olmadan beden canlılık kazanamayacağından, ruhun da ayrı bir önemi vardır. Dolayısıyla bu iki ögeyi bir bütün halinde düşünmek gerekmektedir.

Fikri kökleri Kleantes'e dayanan ve Panaitios tarafından tekrar edilen önemli bir başka fikir de doğa piramidinde insana *akıl sahibi olması* nedeniyle ayrıca bir önem atfedilmesidir. Panaitios'a göre insan, akıl sahibi olduğu için Tanrı hakkında bilgi sahibi olabilecek yegâne canlıdır. Bu özelliği sayesinde insan diğer canlılardan üstündür. Söz konusu üstünlükten dolayı da diğer canlılara hâkim olmasını, onlardan faydalanmasını bilir.

Orta Stoa'nın diğer önemli temsilcisi, Panaitios'un öğrencisi Poseidonios'tur (M.Ö. 135-51). Kanıtlamalarını daha çok ampirik bir metodolojiye dayandıran Poseidonios felsefe ile bilimler arasında sıkı bir bağ kurmanın yollarını aramıştır. Aristoteles'in organizma fikrinden esinlenmiş ancak bunu bir kavram olmaktan çok, doğrudan doğruya kuvvetlerin canlı bir birlikteliği olarak ele almıştır. Diğer bir ifadeyle Aristoteles'te başlı başına bir kategori olarak, dinamik bir süreç-bir değişme süreci anlamında kullanılan *Oluş*, Poseidonios'ta büyük bir organizma olarak tanımlanan evren içindeki dereceli bir bulunuşa tekabül eder. Bu organizma içinde de her şey birbirine *sempati* (*birlikte duyuş*) bağlarıyla eklemlenmiştir.

Poseidonios'a göre insanın bir Tanrısal (akıllı), bir de Tanrısal olmayan (bedensel) yönü bulunmaktadır. Tıpkı Aristoteles'in madde ve formun tek bir tözde birleştiğini iddia etmesi gibi, Poseidonios da insanın bu iki ögeden mürekkep olduğunu söylemektedir. Ancak bu ruh, bedene yabancı bir şey olarak büyük ateşin içinden sıyrılarak gelip girmiştir; dolayısıyla ruh öncesiz ve sonrasızdır. Ruh bedenden ayrıldıktan sonra önce yeryüzünde bir temizlik geçirmekte, ardından da yukarılara yükselip burada her şeyin tam bilgisini edinmiş olarak mutlu bir hayat

sürmektedir (Opsomer, s.183-193).

Platon gibi ruhun akıllı olmayan yönünü, yani bedeni değersiz gören Poseidonios'a göre bilginin, dolayısıyla erdemlin ölçütü davranışlarımızda beden mi aklın mı baskın olduğuna vereceğimiz yanittir. Buna göre ruhun akıllı yönünün, akıllı olmayan yönü üzerinde egemenlik kurmasıyla insan erdemli, dolayısıyla mutlu olmaktadır. Duygulanımlar ise Eski Stoa'nın öngördüğü gibi yanlış yargılardan değil, ruhun akıllı olmayan yönünün baskın çıkmasından doğmaktadır.

Doğa bilimi, coğrafya, astronomi ve matematikle de ilgilenen Poseidonios, Yer'in çapını, Ay'ın gel-git üzerindeki etkisini, Güneş'in uzaklığını ve büyüklüğünü hesaplamaya çalışmıştır. Felsefeyi Tanrısal ve insani şeylerin, bunların nedenlerinin bilgisini araştıran bir alan olarak görmesi, onun bu çeşitli bilim alanlarına olan özel ilgisinin sebebi olarak görülebilir. Öte yandan dünyayı inorganik formlardan sayısız geçişlerle bitki ve hayvanlara sonunda insanlara yükselen hiyerarşik bir yapı olarak resmetmiştir -yine Aristoteles gibi-. Bu yapı içerisinde her şeyin en küçük ayrıntısına kadar tanrısal bilgelik tarafından düzenlendiğini öne süren Poseidonios, argümanını deneysel ve ayrıntılı bir kanıtlama ile desteklemeye çalışmıştır. Bu, Orta Stoa içinde Eski Stoa'nın fizik ve mantık önermelerinin büyük ölçüde sınamaya tabi tutulduğunun bir göstergesidir.

3.3 İmparatorluk Stoası⁷

İmparatorluk Stoası, ilk ve orta dönem Stoacı felsefenin hemen hemen bütün ahlaki düsturlarını bünyesinde taşır. Bununla birlikte Roma'nın cumhuriyet rejiminden imparatorluğa kayışıyla birlikte artık öğretinin sorunsallarında vurgu değişiklikleri göze çarpar. Artık bu ekolden beslenen düşünürler, fizik ve mantıktan ziyade ahlaki ön plana koymaktadırlar. Bunun önemli nedenlerinden biri, eşitliğe dayanan cumhuriyetin bakiyesi ile imparatorluğun siyasal ve sosyal dönüşümü sürecinde yaşanan çatışmalar arasındaki gerilimdir. Diğer bir ifadeyle eski rejimin kişiye yüklediği haklar ve görevler demeti, bu yeni yapılanma içinde öyle formülleştirilmelidir ki kişi hem dingin kalabilsin, hem de bilgece yaşayabilsin. Zira artık önemli olan, Roma yurttaşı olmakla kadim Roma geleneklerine aykırı imparatorluğun siyasal düzeni içinde kişinin içsel ve dışsal bir özgürlük çelişkisi yaşamadan rejimle uyumlu bir hayat sürdürebilmesidir. Bu çerçevede Eski Stoacılar gelen *doğal düzen-doğal hukuk* nosyonları üzerinden Stoacı ahlakın, bu yeni dünya devletinin egemen ideolojisi ile tam bir uyum içinde çalıştığı söylenebilir. Tam da bu noktayı kanıtlarcasına Roma Cumhuriyeti'nin son zamanlarında yaşayan ve bir geçiş dönemi düşünürü olan

⁷ İmparatorlukStoası'na ait bilgiler, şu eserlerden karşılaştırmalı olarak

derlenmiştir: (Ağaoğulları, 2004); (Brun, 2006); (Beriş ve Duman, 2016).

Cicero da İmparatorluk Stoası'na dâhil edilirse,⁸ bu ekol içinde imparatorlardan köleye farklı toplumsal statüdeki insanların yer aldığı görülür. Nitekim Roma Stoası'nda Seneca gibi devlet adamları yanında İmparator Marcus Aurelius ile köle Epiktetos, aynı felsefi öğretinin şemsiyesi altında buluşabilmişlerdir. Bu kapsayıcılığın gücüyle de bağıntılı bir şekilde genel olarak bakıldığında imparatorluk sınırları içindeki hâkim ve popüler ideolojinin Stoacılık olduğu ifade edilebilir.

Geçiş dönemi düşünürü olmakla birlikte fikirlerinin sonraki Stoacı düşünürlere ilham vermesi açısından Cicero (M.Ö. 106- M.S. 79), bu dönemin bahsedilmesi gereken ilk ismidir. Nitekim Cicero düşüncesinin temelinde yatan *doğal hukuk* kuramı bütünüyle Stoacılıktan esinlenmiştir. Buna göre, yasaların kaynağı doğada ve insan doğasındadır. Bu doğanın özü ise insan aklında yatar. Cicero'ya göre "doğaya uygun olarak bütün insanlar için geçerli olan, aynı kalan ve değişmeden sonsuza dek süren gerçek bir yasa vardır; bu doğru akıldır. Bu yasa, buyruklarıyla insanları ödevlerini yerine getirmeye iter, yasaklarıyla da onları hata işlemekten alıkoyar" (akt. Ağaoğulları, 2004, s.51).

Cicero'nun doğal yasa ve akıl arasında kurduğu bu denklik, bir yandan pozitif yasaların doğal yasalara uygunluğunu telakki ederken bir yandan da *kozmpolis* fikrinin yeniden gündeme gelişini sağlar. Zira doğal yasa ve aklın denkliği dünyadaki herkesin sadece bir devlet-yasa altında yaşamalarını öngörür. Diğer bir ifade ile evrensel yasa-doğal yasa, siyasal yasanın da kökü olduğuna/olması gerektiğine göre herkes dünya vatandaşıdır. Cicero'nun bu fikrinin mantıksal sonucuysa, herkesin ahlaki olarak eşit olduğudur. Nitekim Cicero'ya göre bilge/ahlaklı olup olmama konusunda herkes eşittir. Ne var ki Cicero, klasik Stoa öğretisi çerçevesinden ahlaklı olmanın koşulunu dışsal özgürlüklere değil, içsel özgürlüğe bağladığı yerde sosyal eşitsizliklerle ilgili herhangi bir eleştiri sunmaz. Hatta Roma Anayasası'nı doğal anayasa olarak gördüğünden köleliği de doğallaştırır. Aynı mantık silsilesi içinden Cicero için özel mülkiyet de doğal ve ortak akla uygundur.

İmparatorluk Stoasının önemli düşünürü Seneca (M.Ö. 106-79) büyük oranda Cicero'nun fikirlerini takip etmekle birlikte, Stoacılığın ahlak öğretisinin altını çok daha kalın hatlarla çizer. Zira onun döneminde hem Roma'nın yasalarına uyup hem de dingin bir yaşam sürme idealine duyulan ihtiyaç çok daha artmıştır. Bu noktada Seneca'ya göre zaten insanın yazgısı doğuştan belli olduğundan, diğer bir ifadeyle doğanın yasası kişinin hayat çizgisine içkin olduğundan kişinin bu yasanın sesine kulak verip yazgısını

takip etmesi gerekir. Bu yolda da kişi, zor durumlara katlanmayı bilmeli ve gerekirse intihar bile edebilmelidir. Önemli olan, kişinin gelip-geçici mutluluklardan ziyade içsel huzura ulaşabilmesidir. Bu çerçevede düşünür, *Epistulae Morales ad Lucilium*'da (*Lucilius'a Ahlak Mektupları*) özel mülkiyeti, sosyo-ekonomik eşitsizlikleri eleştirir ve insan ırkının kardeşliğini savunarak yalın yaşamı yüceltir (Ağaoğulları, 2004, s.79). *De Clemantia (Hoşgörü Üzerine)* eserinde, bilge-yöneticinin erdemlerinden bahseder ve bilge-yöneticinin şiddete ve acımasızlığa başvurmadan yönetmesi, adil, merhametli ve cömert olması gerektiğinden söz eder (Ağaoğulları, 2004, s.80). Öte yandan dingin ve huzurlu yaşamın sağlanması sürecinde erdemli olanların siyasete katılmasının bir görev olduğunu ifade ettiği ilk dönemine karşılık, kamu işlerinden uzaklaşıp kişinin kendini bilgeliğe vermesini salık verdiği ikinci dönem Seneca'nın fikirlerinde bir tutarsızlığa işaret eder. Ne var ki, bu tam da Zenon'dan esinlendiği haliyle bilgenin devlet işlerine bir engel olmazsa karışacağı ilkesine uygundur (Ağaoğulları, 2004, s.82). Nitekim Seneca'nın devlet işlerinden uzak durmayı vazettiği yılların siyasi eksenini, onu tam bir Stoacı yazgıcılıkla intihara götürecektir.

İmparatorluk Stoası'nın diğer iki ismi Marcus Aurelius (121-180) ve Epiktetos (50-135) ise, düşüncelerinin özgünlüğünden ziyade toplumsal statüleri arasındaki uçurumla ekolün içinde önemli bir yerde dururlar. Nitekim Roma İmparatoru Marcus Aurelius, imparatorluğu boyunca Stoacı ahlak öğretileri çerçevesinde hareket etmeyi tercih etmiş ve tarihe de bilge-kral olarak geçmiştir. *Meditations (Meditasyonlar)* eserinde okuyucu, karşısında büyük bir imparatorlardan ziyade Budist rahiplerin öğretilerine benzer telkinlerde bulunan bir ahlak filozofu bulur adeta. Toplumsal sorunlarla değil, kişinin tekil varoluşunun dünya üzerindeki konumlanışıyla ilgilenen Aurelius için, evrensel düzen içindeki tek hakikatin kendinde gerçekleştiği tek bir yasa vardır ve buna itaat etmek yazgımız olduğu gibi borcumuzdur da. Çünkü evrensel aklın parçası olarak kişi kendini en iyi şekilde bu aklın gerçekleşmesine adanmalıdır. İmparator Marcus Aurelius'a karşılık sonradan azat edilmiş köle Epiktetos ise, ne köleliğinden beis duyacak ne de özgürlüğüne olağanüstü sevinecek bir düşünce yapısı içindedir. Diğerleri gibi o da, dış koşullar ne olursa olsun insanın içsel özgürlüğünün önemli olduğunu, bu nedenle dışarıdaki koşullarla mücadele etmenin sadece huzur kaçıracı olduğunu, insanın kendini bilgelik yoluna adayarak ortak aklın gerçekleşmesine hizmet etmesi gerektiğini savunur.

4. STOADAN MODERNİTEYE

Sosyal bilimler ve felsefe dünyası için Antik Yunan sıklıkla

⁸ Zira Cicero, Stoa öğretilerinden faydalanmış olmakla birlikte kendini

Akademiçi olarak konumlandırır.

beslenen bir kaynaktır. Bununla birlikte klasik dönem sonrası vücuda gelen Helenistik Çağ ile bunun Roma uzantılarına yeterince ilgi gösterilmemektedir. Oysa Tuğcu'nun da (2003, s.161) ifade ettiği gibi üç yüz yıl süren Helenizm, "bin yıllık tarihi yapacak olan yeni insanın yeni toplumunun hazırlandığı bir dönemdir." Bu bin yıllık süreci takiben modern çağa geçiş dünya tarihinde son derece önemliyse, sosyal teori açısından Stoacılıkla modernite arasında ilgiye değer bağlar bulmak mümkündür. Bu noktada söz konusu bağların ortaya çıkarılması için, buradaki çerçevede dâhilinde modernitenin temel dinamiklerini sunmak gerekir.

Modernlik tarihi çok eskilere dayanan bir sözcük olarak genel anlamda eskiden yeniye geçişi ifade etmektedir. Bu anlamda tarih çizgisinde bulunulan konuma göre modernliğin, modern olmanın anlamı değişebilmektedir (Habermas,1996). Örneğin Orta Çağ Hristiyan dünyasının, Grek dünyasına göre modern olduğu söylenebilir. Dolayısıyla terimin zamansal niteliği ona belirli oranlarda bir görelilik vermektedir. Diğer bir ifadeyle, modernliğe bu tarz bir perspektiften yaklaşıldığında, onun, "günümüze ait bir dönemi kendisinden kalkarak tanımlama çabasında olduğumuz bir bilinç durumu (Özkeraz, 2003, s.14) olduğu söylenebilir. Bu nedenle her türlü modernlik iddiası, "kendi üzerinden, kendi içinden kendini tanımlama" şekli olması itibarıyla belli ölçülerde bir kısıtlılıkla maluldür. Öyleyse "modern" sadece bugüne ait bir şeydir, aynı şey yarın daha başka, yani daha modern olacaktır (Özkeraz, 2003, s.44).

Ne var ki bu anlam genişlemesi bir kenara bırakılırsa, modernitenin Orta Çağ'ın sonlarından itibaren özellikle birtakım bilimsel keşif ve devrimlerle temelleri atılan ve dünyaya dair algıda bir dönüşümü başlatan özel bir paradigma olduğu söylenebilir. Bu anlamda modernitenin ne olduğuna ilişkin olarak ortaya konulan hemen her çalışma ister istemez onun bazı niteliklerini betimlemekte, belli başlı özelliklerini ortaya koymakta, bunun da ötesinde Aydınlanma Çağ'ına atıfta bulunmaktadır (Sunar, 1999; Cevizci, 2001; Bozoğlu, 2002; Çiğdem, 2003; Erdoğan, 2006). Bunun önemli nedenlerinden biri yukarıda ifade edildiği üzere modernliğin şimdiden geçmişe doğru uzanan bir okumayı içermesi, bu okuma esasında da ona ilişkin belli başlı niteliklerin tespit edilmeye çalışılmasıdır. Bu çerçevede modernlik sorunu öncelikle epistemolojik alana kaymakta, ardından da bu epistemolojide vücut bulan belli başlı nosyonlarda hayatıyet kazanmaktadır. Bunlar arasında bilimsel devrimlerin izinde akılcılık, İnsan, ilerlemeci tarih anlayışı ve rasyonelleşme temel taşlar olarak düşünülebilir.

Bu itibarla modernitenin serüvenini Kopernik'in eski Hristiyanlık geleneğine ters bir şekilde evrenin merkezinde Dünya'nın olmadığını keşfetmesine ek olarak, Galileo'nun

dünyanın yuvarlaklığını ve onun kendi yörüngesinde döndüğünü ispat etmesi ile başlatmak mümkündür. Zira bu iki bilimsel devrim, geleneksel kozmolojilerden modern anlayışa sıçrayışı ifade etmiştir. Diğer bir ifade ile bu devrimler sayesinde yepyeni bir dünya betimi gelişmiştir. Böylece evrene bir bütünlük, anlam ve kutsallık atfedildiği dönemlerden evrenin parça-bütün ilişkisi çerçevesinde incelendiği, onun keşfedilebilir yasalarla işleyen bir makine olarak ele alındığı başka bir bakış açısı yavaş yavaş hâkimiyet kazanmıştır. Felsefi düzlemde Descartes'ın kartezyen düalizminde kendini gösteren bu parçalı bakış açısı dikotomiler (Özne-Nesne) üzerinden inşa edilen bir gerçeklik anlayışı yaratmıştır. 18. yüzyılda "her şeyin ölçüsü ve belirleyicisi olarak insanın" etkin ve etkili bir özne olarak konumlandırılışı -özellikle Kant'ın isminin bu aşamada zikredilmesi gerekir- rasyonalizmin ve buna sosyo-politik düzlemde karşılık gelen bireyciliğin temellerini döşemiştir. Bu düşünsel arka planla eşzamanlı olarak bilim ve teknikte meydana gelen gelişmelerin insan yaşamına getirdiği -görelili- refah, deney ve gözlem yoluyla elde edilen bilginin mutlak surette hakikati karşıladığı varsayımına dayanan pozitivist bilgi kuramının yollarını açmıştır. Bütün bu gelişmelere tarihin *ilerleyen* bir süreç olduğu kabulü de eşlik etmiştir. Öte yandan modernitenin epistemolojik arka planı siyasal, tarihi ve hukuki boyutlarda değişik görünümlere bürünmüştür. Bu bağlamda siyasal alanda bilen ve yeterli bir Özne olarak birey, tarih alanında toplumların da tıpkı doğa gibi yasalar çerçevesinde işlediğinin öne sürülmesi, hukuk alanında fizik yasasının doğal haklar manzumesine dönüşmesi bu görünümlerden yalnızca birkaçıdır. Her bir farklı toplumsal örüntünün temelinde insan aklının ve bilme yetisinin merkeze alındığı, bu anlamda bireyin doğa ve toplum yasalarını keşfetmekle mükellef kılındığı "yeni bir zaman-mekân algısı" (Schmitt, 2009) yatmaktadır. Dolayısıyla modern epistemolojiye kaynaklık eden argümanların (ampirizm, tümevarım ve deneycilik) hayatın her alanını sarıp sarmaladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Konumuz açısından modern anlayışın uzantıları olarak görebileceğimiz pozitivism, araçsal akıl, faydacılık, bireycilik, ilerleme, doğal hukuk ve (evrensel) yurttaşlık gibi nosyonlar ise, ilk başta ifade ettiğimiz argüman -Stoacılık ile modernite arasındaki bağlar- açısından birincil derecede önem taşımaktadır. Bu çerçevede büyük ölçüde kendine-yeterlik üzerine inşa edilmiş ahlaki bir doktrin olarak Stoa öğretileri ile modernite arasında nasıl bir paralellik bulunduğunu göstermek gerekmektedir.

Helenistik düşünce ile modern epistemoloji arasında bir bağ olarak görebileceğimiz ilk nokta duyu verilerinden elde edilen bilginin gerçekliğe denk düştüğünü varsayan ampimizmin Eski ve Orta Stoa dönemlerinde genel kabul görüşüdür. Cevizci'nin ifadesiyle (1998, s.165) Stoacılığın ampimizmi insan zihninin doğuştan boş bir levha olduğunu

öne süren Locke'un deneyciliğini incelemektedir. Öte yandan Zenon'un *phantasia kataleptike* kavramı, *doxa* ile *episteme* arasında bir bilgi kategorisi olarak konumlandığı yerde Hume'un (2019) duyu izlenimleri olarak ifade ettiği bilme basamağına oldukça yaklaşmaktadır. Öte yandan Stoacı mantıkta, evrendeki her bir tikelin tümelin bir görünümü olarak yasal bir düzen ve kategori içinde düşünülmesi Stoacıları modern epistemolojinin evreni doğal ve genel-geçer yasalar içinde işleyen bir düzenek olarak tasavvur etmesi anlayışı ile kesiştirmektedir. Zenon'un "var olan her şey maddidir" dediği, doğaya uygun yaşamayı da bu gerçekliğe denkleştirdiği yerde materyalist/pozitivist bir yaklaşımın izleri sürülebilmektedir. Zira bir aşkın Tanrı fikrini benimsemeyen, ortak akılı sürekli yapmakta olan bir *ateşle* özdeşleştiren Zenon, gerçekliğin temelinde maddeyi koymuş olmaktadır. Öte yandan Orta Stoa filozoflarından Panaitios felsefeyi bilimlerle sıkı bir bağlantıya sokmak gerektiğinden söz etmektedir. Bu yaklaşım felsefenin özellikle 18. yüzyıldan itibaren, doğru ve mutlak bilginin kesin ölçütü olarak bilimsel bilginin emrine sokulması gerektiği düşüncesiyle (Sunar,1999) kesişmektedir. Diğer bir ifadeyle özellikle 19. yüzyıl pozitivisminde görüldüğü gibi, Panaitios'un düşüncesinde de felsefe bilimin bir alt dalına dönüşmektedir.

Ne var ki daha önce belirtildiği gibi Stoacılığın temel eksenini insan mutluluğunun koşullarıdır. Bu itibarla özellikle Roma Stoası'nda iyiden iyiye araçsallaşan fizik ve mantık, bu asli sorunun parçaları olarak ahlak öğretilerine hizmet etmektedir. Sorunun böyle konulduğu yerde ise, tıpkı Rönesans'tan sonra keskinleşen dünya tasavvurunda olduğu gibi insanın merkeze alındığı bakış açısı yoğunlaşmaktadır. Diğer bir ifadeyle tüm Stoacı düşünce geleneğinde akla verilen öneme paralel olarak, tıpkı Rönesans ve sonrasında olduğu gibi insan figürü öne çıkmıştır. Nitekim Orta Stoa döneminde bu önem daha da artırılmış, özellikle Panaitios tarafından diğer varlıklar ve canlılar arasında insan, "akıl sahibi" olması nedeniyle hiyerarşik piramidin en tepesine yerleştirilmiştir. Tam bu noktada insanın, insan aklının yüceltildiği Aydınlanma Çağı ile söz konusu düşünceler arasında paralellik kurmak mümkündür.

Öte yandan *Logos*'un bir tezahürü olan evrensel akıldan pay alan insan tasavvuru, bir yandan modern dönemin *birey* nosyonunu bir yandan da *evrensel insan hakları* demetini yankılamaktadır. Stoacılar da benzer bir *bireycilik* anlayışının tekrarını görmek mümkündür.⁹ Zira Stoacılar da aklın içsel bir unsur olarak ortaya konulması, ahlak felsefesini siyasetten ayırmış, bu da çevreden ve

toplumdan bağımsız olarak kendine yeten, kendini eğitmekle yükümlü insan kavramının oluşmasına kaynaklık etmiştir. İfade edilen kısıtlı anlamıyla buradaki *bireycilik*, Antik Yunan geleneğinden Helenizme geçişin keskin bir ifadesi olmaktadır. Öte yandan Stoacı ahlak dünyadan yalnızca münzevi bir el-etek çekişi değil, görev-ödev duygusunu bina etmeyi savunmaktadır. Bu haliyle söz konusu ahlakın ödev kavramına verdiği değerde prematüre bir *orta sınıf* ahlakı bulunabilir.

Öte yandan *kosmopolitanizm* ekseninde *tekin* yönetimini düşünsel zeminde meşrulaştıran Stoacılığın evrensel yurttaş nosyonu, içsel huzur arayışındaki prematüre *bireyi*, soyut bir düzenin ortak taşıyıcısı yapmaktadır. Büyük İskender'in seferleriyle Yunan kültürünün Akdeniz çevresine ve gerilerine yayılarak buralardaki doğulu (Mısır, Mezopotamya, İran, Anadolu) düşüncelerle karşılaşarak bunlarla kaynaşmasının bir sonucu olarak Doğulu ya da Batılı tüm halkların tek bir çatı altında toplanması sürecine dayanan Helenistik dönem ve bunun Romalı uzantıları, Stoacılığın "herkesin ortak aklın bir görünüşü, bütünü bir parçası olduğu" fikrinde karşılığını bulmaktadır. Bu fikirse, kozmopolitan anlayışa denk geldiği ölçüde herkesin ortak aklın yasalarına tabi olması itibarıyla belirli ölçülerde bir doğal hukuk anlayışının öncülü olarak değerlendirilebilir. Doğanın sürekli tekrar eden, değişmez, genel-geçer yasaları olduğu, insanın da bu yasalara tabi olduğu, dolayısıyla tüm insanların eşit, özgür ve kardeşçe dünyaya geldiği argümanlarına dayanan modern doğal hukuk öğretisi (Hobbes, Bodin, Locke üzerinden) bu çerçevede Stoacı öğretilerle kesişmektedir. Bu doğa yasası fikrinin izlerini, Roma hukukundan Bildirge'yi, Anayasa'yı ve Haklar Beyannamesi'ni kaleme alan Birleşik Devletler'in kurucu babalarına dek götürmek mümkündür (Jones, 2006, s.488). Öte yandan doğal hukuk öğretisi ile bağları içinde Stoa öğretisi, Antik Yunan'ın kent merkezli yurttaşlık anlayışını evrensel merkeze alan yurttaşlık anlayışı ile yer değiştirdiği oranda -özellikle Roma İmparatorluğu nezdinde- Kant'a uzanan dünya yurttaşlığı nosyonunun izlerini bulabileceğimiz ahlaki ve düşünsel pratiğe dönüşmektedir. Ne var ki bu dünya yurttaşlığı, tıpkı modern dönemde olduğu gibi yerelleştirilmeyle, yetki ile ödev arasında bitmek bilmez bir gerilime de sebebiyet vermiştir. Hem İskender'in imparatorluğu hem Roma İmparatorluğu açısından bu gerilimin izlerini okumak mümkündür. Diğer bir ifadeyle içsel olarak kendine yeterli ve özgür *bireyin*, evrensel yasaya -burada imparatorlukta tezahür eden anayasaya- karşı ödevleri tıpkı modernitenin birey-sistem gerilimine benzemektedir.

Bu gerilimin çözülmesinde Stoacı ahlak öğretisinin

⁹ Sözcüğün modern anlamıyla bireyin ortaya çıkışı için elbette henüz yüzyıllar vardır. Buradaki benzetme yalnızca düşünsel eksenindeki bir kesişimi göstermek

için yapılmıştır.

liberalizmde vücut bulan pragmatik tavra denk gelen bir yönünün olduğu tespit edilebilir. Zira aslen insan mutluluğunun nasıl gerçekleşeceği sorusuna yanıt arayan Stoacı ahlakta, eylemin dinginlik amacına hizmet edip etmediği önem kazanır. Bu itibarla bir Stoacı için yapılmış olan eylemin nasıl bir töz taşıdığı değil, içsel huzura imkân verip vermediği önem kazanmaktadır. Stoacı öğretide bilgelige uzanan tüm ahlak öğretileri *kendinde bir iyi* için değil, *ataraxia* (dinginlik) için salık verilmektedir. Stoacı filozofların felsefeye duymuş oldukları ilgi, Aristoteles ve öncesinde olduğu gibi kendinde bir amaç olarak “bilgiye ulaşma çabası” olmaktan ziyade, günlük hayattaki işlevselliğin bir yansıması haline gelmektedir. Bu çerçevede *Stoacı pragmatizm* adı verilen bu davranış modeli, kimi uyumsuzlukları saklı kalmak koşuluyla Amerikan pragmatizmiyle belli noktalarda kesişmektedir (Miller ve Taoka, 2015). Keza Stoacı filozoflar için fizik ve mantık -özellikle Roma Stoası açısından - ahlaki temellendirdiği oranda bir anlam ifade etmektedir. Bu anlamıyla bilgi Horkheimer’ın (2005) sınıflandırmasıyla *araçsal akla* hizmet eden kategorilerden biri haline gelmektedir. *Araçsal akıl* ise, yalnızca insan hizmetine koşulabilecek bilgi türlerinin peşine düşen, bunun haricinde bilgiye kendi içinde bir değer atfetmeyen uslamlamayı karşılamaktadır. Bu aşamada Stoacıların bilimi yararından dolayı değerli saydığı söylenebilir; bu anlayışın bugünün bakış açısından farkı ise şudur: Bilimi teknolojinin getireceği refahtan dolayı destekleyen modern insana, bilimi doğamızı keşfetmemize yardımcı olduğu için destekleyen Stoacı düşünür karşılık gelmektedir.

Son olarak Helenistik felsefede ahlakın adeta din boyutuna gelerek, felsefenin bununla denk bir uğraşa dönüşmesi, modern çağda bilimin adeta bir din haline gelerek felsefenin bu kez de bilim felsefesine eşitlenmesi ile kıyaslanabilir. Zira modern dönemde insan, Tanrı’yı tahtından indirip yerine akli çıkarmıştır belki ama bu aklın Tanrısallaştırılması da fazla uzun sürmemiştir (Horkheimer ve Adorno, 2005). Tıpkı Stoacıların ahlakı, dogmatik bir din haline getirmeleri gibi...

5. SONUÇ

Tarihte, Büyük İskender’in fetihleriyle Yunan kültürünün Akdeniz çevresine ve gerilerine yayılması, bu kültürün fetih coğrafyasındaki siyasal, toplumsal ve kültürel yapılarla kaynaşması neticesinde Antik Yunan’ın politik ve felsefi düşünümü yavaş yavaş çözülmeye uğramış, bu çözümlenin devamı ise Roma’nın gelişimiyle tamamlanmıştır. Helenistik dönem adı verilen bu çözümlenme döneminde, Akdeniz çevresinde yaşayan halklar için artık *polis*in dünyaya belirli bir anlam ve bütünlük veren yapısının bulunmaması ve bunun yerini krallık formunda

yeni bir politik düzenin alması yeni düşün ekollerini de beraberinde getirmiştir. Helenistik dönem adı verilen bu çözümlenme ve farklı bir siyasi çatı altında toplanma sürecine damgasını vuran en önemli düşünce okulu ise Stoacılık’tır. Öyle ki, Stoacılığın gücü Roma’nın imparatorluk döneminde dahi yaygın bir şekilde varlığını korumuştur.

Bu derece güçlü bir felsefi düşünüm olması, Stoacılığı ayrıca incelenmeye değer kılar. Zira Stoacılık geliştirmiş olduğu ahlak öğretisiyle hem istikrarsızlaşan dünya içinde kendi varlığını ve güvenliğini teminat altına almayı arzulayan Helenistik dönem insanı için bir reçete, hem de gelişen monist siyasi yapıların politik meşruiyetini sağlayacak temelleri haiz bir ideoloji olmayı başarmıştır.

Bu çerçevede Stoacılık, kurucusu Zenon’dan Roma İmparatorluğu’ndaki temsilcileri İmparator Aurelius ve köle Epiktetos’a, her şeyden önce mutlu olmanın, dingin ve bilge bir yaşam sürebilmenin koşullarını araştırmıştır. Söz konusu koşulların araştırılmasında ise inşa edilen ahlaki öğretilere fizik ve mantık destek vermiştir. Bir bütün olarak bakıldığında bu üç soruşturma alanı içinde Stoacıların dingin/bilgece bir yaşam için sundukları reçete, kişinin kendini arzu ve kederden uzak tutması, eylemini *erdemin* izinde gidecek şekilde sürekli *yazgısına* uygun olarak yönlendirmesidir. Öte yandan bu *yazgı* fikri, aslında Stoacıların mantık ve fiziğinde oldukça materyalist nitelikteki ilk neden (*arkhe*) açıklamasının tezahürü olarak ortaya çıkar. Zira Stoacılar göre evrenin temel enerji kaynağı ve dönüştürücü gücü *Ateş/Logos*, tüm varlıklarda bulunur. Diğer bir ifadeyle dünya üzerindeki tüm varlıklar *Logos*’un bir görüngüsüdür. Bu nedenle her şey bu akılsallığın yasalarına, doğal düzenin kanunlarına, özellikle Roma Stoası’nda Tek’in yasalarına tabidir.

Stoacıların bu fikirleri, onu modernitenin epistemolojik ve toplumsal yansısı ile bağ kurulabilir oldukça özel bir yere koyar. Zira Stoacılığın dünyayı anlamada ortaya koyduğu ampirizm ve deneycilik ile duyu verilerinin yanında insan aklına verdiği değer modernitenin epistemolojik kökleriyle hayli benzeşim göstermektedir. Öte yandan fiziği ve mantığı, ahlakın tamamlayıcısı olarak düşünmesiyle, pozitivist felsefeyi bilimin bir aracı konumuna koyması durumunu incelemektedir. Ayrıca ahlaki öğretinin zaman içinde adeta doktriner bir din haline gelmesi, *Aydınlanma’nın Diyalektiği*’nde Horkheimer ve Adorno’nun açıkladığı gibi bilimin bir mit haline gelmesi süreciyle yakınlık göstermektedir.

Öte yandan Stoacılığın ahlak öğretisinde kendine yeterlik ve kişisel dinginliği arama hedefleri, yüzyıllar sonra ortaya çıkacak birey nosyonunun prematüre bir varyasyonu niteliğindedir. Zira *polis* deneyiminin ardından ilk kez bu kadar güçlü olarak kamusalığın yerine kişisel hayat ön plana

çıkartılmaktadır. Bununla birlikte bu kişiselliğin sınırları, Logos etrafında çözümlenen doğal yasa fikri itibarıyla siyasal düzenle uyumlaştığı yerde modernitenin doğal hukuk nosyonuna bağlanmaktadır. Stoacıların doğal yasa fikri, özellikle Roma İmparatorluğu döneminde tekin yönetimini ve anayasayı doğal düzenin bir parçası saymakla siyasal düzene bir meşruiyet kaynağı sağlamış, hem kişileri evrensel-tek bir yasanın hükmü altında birleştirmiş, hem de Roma İmparatoru'nu doğal yasaya uymak konusunda ahlaki bir yükümlülük içine sokarak ona belirli sınırlar koymuştur. Böylece evrensel yurttaşlık ile birey, bilgelik ile pragmatik ahlak arasında modern dönemle billurlaşacak gerilimler ilk ve en önemli emarelerini vermiştir.

En nihayetinde Stoacılık ile modernite arasında her iki dönemin son derece kendine has düşünsel ve siyasal atmosferi saklı kalmak koşuluyla oldukça güçlü bağlar bulunduğu söylenebilir. Nitekim tarihte hiçbir dönüşüm bir anda ortaya çıkmaz; her daim kendinden önceki mirasla bir ilinti içindedir.

TEŞEKKÜR

Makaleye verdiği fikri katkılardan dolayı Dr. Öğretim Üyesi Sayın Yavuz Yıldırım'a teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M.A. (2004). *İmparatorluktan tanrı devletine*. Ankara: İmge.
- (2006). *Kent devletinden imparatorluğa*. Ankara: İmge.
- Birand, K. (1958). *İlk çağ felsefesi tarihi*. Ankara: Ajans Türk Yayınları.
- Beriş, H. ve F. Duman (2016), *Siyasal düşünceler tarihi* (Eds). Ankara: Orion.
- Bozoğlu, M. (2002) *Aydınlanma sorunu ve değerler*. İstanbul: Ayna.
- Brun, (2006). *Stoa felsefesi*. (M. Atıcı, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Cevizci, A. (1998). *İlk çağ felsefe tarihi*. Bursa: Asa.
- (1999). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Paradigma.
- (2001). *17. yüzyıl felsefesi tarihi*. Bursa: Asa.
- Çiğdem, A. (2003). *Aydınlanma düşüncesi*. İstanbul: İletişim.
- Eagleton Terry (2016). *Edebiyat nasıl okunur?* (E. Ersavcı, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdoğan, M. (2006). *Aydınlanma, modernlik ve liberalizm*. Ankara: Orion

- Gökberk, M. (1996). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Remzi.
- Habermas, Jürgen. (1996). Modernity: an unfinished Project. Maurizio Passerin d'Entreves and Seyla Benhabib (Eds.) in *Habermas and the unfinished project of modernity: critical essays on the philosophical discourse of modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Hume, D. (2019). *İnsanın anlama yetisi üzerine bir soruşturma*. (F.B. Aydar, Çev.). İstanbul: YKY.
- Horkheimer, M. (2005). *Akıl tutulması*. (O. Koçak, Çev.). İstanbul: Metis.
- Horkheimer, M. ve T. Adorno (2005). *Aydınlanmanın diyalektiği*. (E. Öztarhan, Çev.). İstanbul: Kabalıcı.
- Jones, W. T. (2006). *Batı felsefesi tarihi I*. (H. Hünler, Çev.). İstanbul: Paradigma.
- Kranz, W. (1994). *Antik felsefe*. (S. Baydur, Çev.). İstanbul: Sosyal.
- Laërtius, D. (1925). *Lives of the eminent philosophers*. (R.D. Hicks, Çev.). Cambridge: Harvard University.
- Miller, S. ve Taoka, Y. (2015). Toward a practice of Stoic pragmatism. *The Pluralist*. 10 (2), 150-171.
- Opsomer, J. (2020). The platonic soul, from the early academy to the first century ce. Brad Inwood and James Warren (Eds.) in *Body and soul in hellenistic philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Özkeraz, (2003). *Moderleşme teorileri ve post-modern durum*. Konya: Çizgi.
- Russell, B. (1996). *Batı felsefesi tarihi I*. (M. Sencer, Çev.). İstanbul: Say.
- Sabine, G. (1966). *Siyasal düşünceler tarihi I*. (H. Rızatepe, Çev.). Ankara: Sevinç.
- Schmitt, C. (2009). Kara ve deniz. *Tarih ve siyaset üzerine iki deneme*. (G.Yıldız, Çev.). İstanbul: Paradigma.
- Schofield, M. (1991). *The Stoic idea of the city*. Cambridge: Cambridge University Press, 78-82.
- Sedley, D.N. (1998). *Lucretius and the transformation of Greek wisdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skirberkk G. ve N. Gilje (2006). *Antik Yunan'dan modern döneme felsefe tarihi*. (E. Akbaş ve Ş. Mutlu, Çev.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Sunar, İ. (1999). *Düşün ve toplum*. İstanbul: Doruk.
- Tuğcu, T. (2003). *Batı felsefesi tarihi*. Ankara: Alesta Yayınları.

- Weber, A. (1998). *Felsefe tarihi*. (V. Eralp, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Wiersna, R. (2004). *Stoic notes: the Stoics and the Stoics and other classical philosophers as a source of inspiration for happiness and a better world*. (S. Field, Çev.). Utrecht: Atlanta.
- Zeller, E. (2001). *Greک felsefesi tarihi*. (A. Aydoğan, Çev.) İstanbul: İz.